

STATISZTIKAI ELEMZÉSEK

ÉLELMISZER-GAZDASÁG ÉS MODERNIZÁCIÓ*

LAKNER ZOLTÁN

Az új magyar agrárpolitika előzményeit és jellemzőit összefoglaló tanulmány szerzője, *Benet Iván* egész eddigi munkásságának szerves folytatásaként történeti összefüggésben mutatja be a mezőgazdaság legújabb kori válságának kibontakozását. A munka többoldalúan igazolja, hogy az agrárpolitika úttévesztése jelentős mértékben okozója a kialakult helyzetnek, az agrártermelés példátlan mértékű visszaesésének. A tanulmányban leírtak önmagukért beszélnek, a szerző megállapításait jól dokumentáló statisztikai tényanyaggal és az azokból levont következtetésekkel aligha lehet vitatkozni, ugyanakkor a mű további gondolkodásra, a vizsgált kérdéskör szélesebb értelmű elemzésére, további összefüggések keresésére is ösztönöz.

A jelen dolgozat célja, hogy adalékokat szolgáltatson ahhoz a több évtizedes, újból és újból fellángoló vitához, melynek központi kérdése: milyen helye, szerepe lehet egy modernizálódó társadalomban az élelmiszer-gazdaságnak. Annak érdekében, hogy közelebb jussunk a kérdés megválaszolásához, először áttekintem az élelmiszer-gazdaság (azaz a mezőgazdaság és az élelmiszeripar) társadalmi-gazdasági, szerepével kapcsolatos elméleteket és azok hazai érvényesülését, majd rávilágítok néhány olyan összefüggésre, melyeknek a rendszerváltást követő időszak agrárpolitikai hibáin túlmenően is jelentős szerepük volt az élelmiszer-gazdaság súlyos helyzetének kialakulásában, végül megkísérellek adalékokkal szolgálni az élelmiszer-gazdaság főbb fejlesztési irányainak meghatározásához.

AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG HELYE ÉS SZEREPE A MODERN NEMZETGAZDASÁGBAN

A nemzetgazdaságokban – így hazánkban is – az élelmiszer-gazdaság egyidejűleg több szempontból vizsgálható. Az élelmiszer-gazdaság ugyanis

- a belföldi élelmiszer-fogyasztásnak (élelmiszer-szükségletek kielégítésének) alapvető forrása,
- a nemzetgazdaság külpiazi kapcsolatainak szereplője,
- az agrárnépesség foglalkoztatásának meghatározó tényezője,
- a vidékfejlesztés és a mezőgazdasági kultúrtáj megőrzésének, fenntartásának eszköze.

* Hozzászólás *Benet Iván*: Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (*Statisztikai Szemle*. 1997. évi 3. sz. 210–219. old.; és 4–5. sz. 311–325. old.) c. tanulmányához.

Az országok döntő hányada arra törekszik, hogy legalábbis a legfőbb élelmiszeripari termékekből minél magasabb önellátottsági szintet érjen el. Ezen törekvés magyarázata részben a merkantilista gazdaságszemlélet továbbélésére, részben arra a tényre vezethető vissza, hogy a minél magasabb fokú és tartós önellátottság élelmiszeripari termékekből a nemzet gazdasági (és ezzel együtt politikai) szuverenitásának is egyik biztosítéka. Napjainkra ez az önellátó (autarch) szerep több ok miatt is háttérbe szorul. Ezek közül a legfontosabbak:

- csökkent a globális (világméretű) krízishelyzetek kialakulásának veszélye, oldódik az a feszültség és jelentőségüket veszítik azok az önvédelmi reflexek, melyek az elmúlt évtizedekben többek között a hidegháború hatására kialakultak;
- egyre nagyobb jelentőséget kap a különböző termékek nemzetközi kereskedelme, és a nemzetállamok külgazdasági szervező szerepe helyébe mind gyakrabban a regionális gazdasági együttműködési szervezetek lépnek, így az önellátás gyakran nem egy államra, hanem sokkal inkább egy gazdasági együttműködési szervezetre (például Európai Unió – EU) értelmezendő;
- a nemzetgazdaságok nyitottá válásával fokozódik a külpiaci függőség és ennek csak egyik, korántsem legfontosabb összetevője az élelmiszerfüggőség (az elmúlt évtizedek tapasztalatai bebizonyították, hogy legalább ilyen jelentőségű például az energiaellátás biztosítása, és számos nyugat-európai államban felvetődik a kérdés: ha az energiaellátásban 50–80 százalékban importra szorulnak, akkor van-e értelme az önellátásra törekvés stratégiájának az élelmiszer-termelés területén).

A vázolt tényezők ellenére várható, hogy a fejlett nemzetgazdaságok élelmiszer-gazdaságának egyik fő feladata a belátható jövőben továbbra is a belföldi élelmiszer-szükséglet fedezése lesz, mert így csökkenthető a világpiaci áringadozásoknak a belföldi élelmiszerárak változására gyakorolt hatása.

A magyar élelmiszer-gazdaság termelésének jelentős hányadát, mintegy 80 százalékát belföldön értékesíti. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a jövőben nő majd az élelmiszer-import aránya, mert

- az autarchiát indokló tényezők háttérbe szorulnak;
- a nemzetközi vállalatok szerepe növekszik, a világméretű működőtőke-áramlás felerősödik;
- az EU-hoz történő közeledés, majd a csatlakozást követően egységes belső piac jön létre;
- a világkereskedelmi liberalizálódás, a WTO-megállapodás következményei éreztetik hatásukat;
- az egyéb regionális és bilaterális kereskedelmi egyezmények szerepe növekszik.

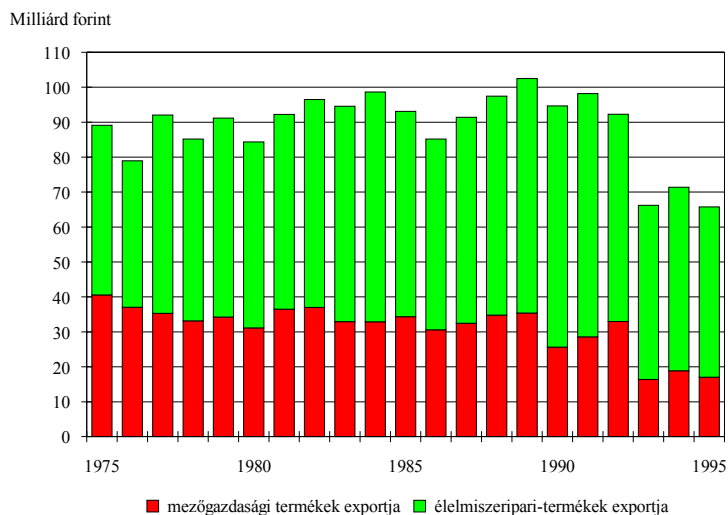
A magyar élelmiszer-gazdaság hagyományosan kiemelkedő szerepet játszik a nemzetgazdaság külpiaci egyensúlyának biztosításában. Az 1975 és 1990 közötti időszakban – mint az 1. ábrából is kitétni – a magyar kivitel összértékében nem következett be számottevő változás, ugyanakkor kismértékű az elmozdulás a magasabb feldolgozottsági fokú termékek exportja irányába.

A túlzottan leegyszerűsítő vélekedések gyakran abból indulnak ki, hogy a gazdasági fejlődés előrehaladásával törvényszerűen csökken az élelmiszer-gazdasági termékek kivitelének szerepe. Ezek az elméletek több magyar politikai párt programjában is megtalálhatók, a nemzetközi gyakorlat azonban a gazdasági fejlettség és az élelmiszer-gazdasági kivitel közötti ilyen kapcsolatot nem igazolja. Ezt támasztja alá a 2. ábra is, mely néhány fejlett európai ország adatain mutatja be az élelmiszer-gazdasági exportnak az iparcikk-kivitelhez viszonyított arányát.

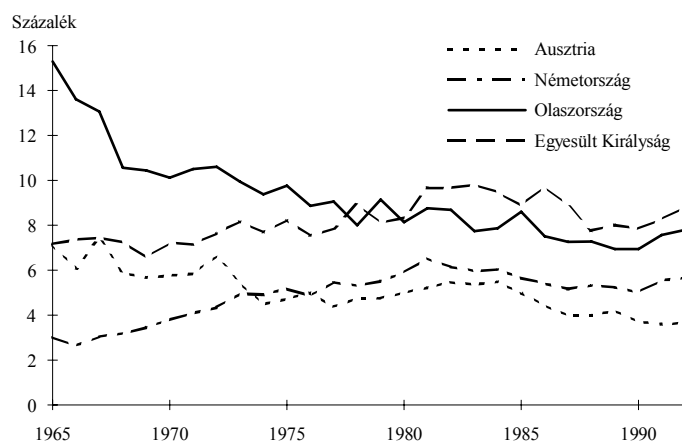
A 3. ábrából az is kitétni, hogy a vizsgált 35 évben az ipari nagyhatalom, Németország kivitelében megkétszereződött az élelmiszer-gazdasági termékeknek az iparcikk

exportjához viszonyított aránya. Hasonlóan elgondolkodtató, hogy az Egyesült Királyság exportszerkezetében sem változott az elmúlt 20 évben ez az arány.

1. ábra. Az élelmiszer-gazdasági termékek exportjának változása Magyarországon
(az 1987. évi árszinten számítva)

2. ábra. Az élelmiszer-gazdasági termékek exportjának az iparcikkek exportjához viszonyított aránya néhány országban

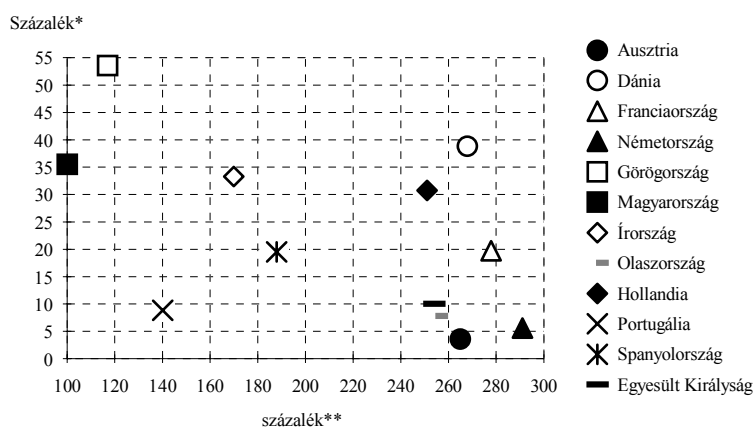

Forrás: World Bank Stars 2.0 adatrendszer.

Ha az élelmiszer-gazdasági termékexport/iparcikkexport arányt az egyes országok gazdasági fejlettségét talán legjobban közelítő vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP függvényében vizsgáljuk (lásd a 3. ábrát), akkor megint nem fogalmazhatunk

meg valamiféle általános következtetést az élelmiszer-gazdasági kivitel és a gazdasági fejlettség közötti fordított arányról. Az élelmiszer- és az iparcikkexport aránya hazánkban megközelítően ugyanakkora, mint a Magyarországnál fejlettebb Dániában, Olaszországban vagy Írországban, amelyekben az egy főre jutó GDP 2,7-szer, 2,5-szer, illetve 1,7-szer nagyobb, mint hazánkban. A bemutatott nemzetközi összehasonlítás tükrében valószínűsíthető, hogy a következő évtizedekben is kiemelkedő szerepet kap majd a magyar export stratégiájában az élelmiszer-gazdasági termékek kivitelének növelése, és indokolatlanok azok a feltételezések, melyek csak rövid távon látják húzóágazatnak az élelmiszer-gazdaságot.

3. ábra. A gazdasági fejlettség és az élelmiszer-gazdasági export relatív súlyának kapcsolata

* Az élelmiszer-gazdasági export az iparcikkexporthoz viszonyított aránya.

**A vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó GDP a magyarországi százalékában.

Forrás: World Bank Stars 2.0 adatrendszer.

A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos társadalmi magatartás és kormányzati politika valamennyi fejlett országban számos sajátosságot mutat a nemzetgazdaságok egyéb területein érvényesített gazdaságpolitikai elképzelésekhez képest. Ennek elsődleges oka abban keresendő, hogy a mezőgazdasági termelés napjainkban már nemcsak egy az anyagi termelés ágazatai közül, hanem jelentős szerepet játszik a vidék népességmegtartó szerepének fenntartásában, valamint a környezetvédelemben is. A mezőgazdasággal kapcsolatos sajátos gazdaságpolitikai problémák összességében arra a tényre vezethetők vissza, hogy nincs még egy olyan társadalmi réteg, melynek léte annyira szervesen kötődne gazdasági tevékenységéhez, mint éppen a parasztság. Az elmúlt évtizedekben végbement változások arra hívják fel a figyelmet, hogy akár egész iparágakat meg lehetett szüntetni és a foglalkoztatási problémák előbb-utóbb orvosolhatók a dolgozók átképzésével, a gazdasági szerkezet átalakításával, de a mezőgazdasági termelés rövid időn belüli jelentősebb arányú csökkentése mégsem kerülhet szóba, mert egyetlen társadalom sem volna képes az így keletkező társadalmi feszültségek – (például vidéki területek elnéptelenedése, tömeges vidéki munkanélküliség stb.) – kezelésére.

Ezzel magyarázható, hogy – jóllehet a mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak aránya igen nagy mértékben csökkent a fejlett országokban – az agrárproblémák társadalmi és gazdasági vetületei szinte valamennyi államban az érdeklődés homlokterében állnak, és szerepük lényegesen nagyobb annál, mint ahogy erre a különféle mutatószámok (például az egyes nemzetgazdaságokban betöltött szerep) alapján következtetni lehetne.

A fenti összefüggésekből adódóan az elmúlt évtizedekben könyvtárnyi irodalom jött létre a mezőgazdaság társadalmi helyével, szerepével kapcsolatos kérdésekről. Az így kialakult különböző agrárpolitikai iskolákat – kissé talán önkényesen – négy fő csoportra oszthatjuk.

1. *Az agrár fundamentalizmus.* Az agrárgazdaság történetében ez az irányzat alakult ki elsőnek. Lényegét legjobban az amerikai mezőgazdasági minisztérium emblémáján szereplő felirat foglalja össze: „Agriculture is the foundation of manufacture and commerce” azaz: a mezőgazdaság az ipar és a kereskedelem alapja. Az irányzat képviselői azt vallják, hogy a mezőgazdasági termelés meghatározó szerepet játszik valamennyi nemzetgazdaság fejlődésében, és ezért mindenekelőtt és mindenekfelett a mezőgazdasági termelők létbiztonságának megteremtésére kell törekedni és ennek alárendelve célszerű fejleszteni a nemzetgazdaság egészét. Számos esetben találkozhatunk olyan vélekedésekkel is, melyek szerint a mezőgazdasági termelés és a hozzá szervesen kapcsolódó paraszti életmód megőrzése és fenntartása egyben a hagyományos társadalmi alapértékek megőrzését is jelenti. Az Egyesült Államokban például több szerző a független, önálló farmereket a demokratikus alapintézmények fennmaradása legfőbb biztosítékának tekinti ([1] és [7]). Nyilvánvaló, hogy ezek sok tekintetben szélsőséges vélekedések, de az agrárfundamentalizmus nyomai gyakorlatilag valamennyi állam közgondolkodásában és igen sok politikai párt ideológiájában és propagandájában fellelhetők.

2. *Az agrárgazdasági liberalizmus.* Ez az iskola a fundamentalizmussal éles ellentétben azt állítja, hogy a mezőgazdasági termelés és bármely más nemzetgazdasági tevékenység között lényegét tekintve semmilyen különbség nincs, ezért a mezőgazdaságot ugyanúgy kell kezelni, mint a gazdaság egyéb területeit. Ezen elmélet hirdetői a klasszikus liberális közgazdaságtan elméleti alapján állva a piaci viszonyok minél jelentősebb mértékű érvényesítésében látják a feszültségek feloldásának legfőbb lehetőségét. A szabad piacgazdaság, a piac önszabályzó hatásának minél szélesebb körű érvényesítése, az állami beavatkozás erőteljes visszaszorítása képezi ezen agrárpolitikai iskola legfőbb kiinduló pontját. Az agrár liberalizmus gyakorlata eredeti formájában a világ egyetlen országában sem valósult meg, de az iskola jelentős hatással volt a nemzetközi kereskedelem fejlődésére, szabadabbá tételére.

3. *A világelelmezés jelentőségét hangsúlyozó elméletek.* A 60-as évek vége óta mindinkább előtérbe kerülnek azok a vélemények, melyek a fejlett országok mezőgazdaságának és élelmiszeriparának felelősségét hangsúlyozzák, a világ népességének megfelelő mennyiségű és minőségű táplálékhoz juttatása szempontjából. Ezen elmélet képviselői részben etikai, részben hosszú távú biztonságpolitikai szemszögből vetik fel a fejlett országok szerepét, növekvő jelentőségét, a Föld népességének élelmezésében. Megítélésük szerint a fejlett gazdaságoknak élelmiszer-termelésük fokozásával, de mindenekelőtt a birtokukban lévő termelési tapasztalatok, ismeretek, technológiák átadásával hozzá kell járulniuk a fejlődő világ élelmiszer-ellátásával kapcsolatos feladatok megoldásához. A

fejlett országok élelmiszer-termelésének felelősségét a globális problémák megoldásában számos nemzetközi szervezet és valamennyi jelentős egyház is támogatja.

4. *A mezőgazdasági termelés tervezését és kiegyensúlyozottá tételét hangsúlyozó elképzelések.* A világ mezőgazdasági termelését az elmúlt évszázadokban mindig jelentős túltermelési válságok és súlyos hiányok jellemezték. A világgazdaság kialakulása, a termelés technológia fejlődése, a fejlett országok gazdaságából eltűntette ugyan a hiányjelenségeket, de megmaradt a ciklikusan jelentkező mezőgazdasági túltermelés. A modern nemzetgazdaságok jelentős része úgy kívánja megoldani ezt a problémát, hogy növeli az állam szerepvállalását a mezőgazdasági termelés szabályozásában és megkísérli csökkenteni a szabad piac spontán, utólagos (a termék-előállítását követő) differenciáló hatását. Ez az elmélet az állami szerepvállalás szükségességét, a tervezés növekvő jelentőségét állítja az agrárgazdasággal kapcsolatos kormányzati politika és szabályozórendszer középpontjába. A koncepció a mezőgazdasági termékek előállításának szabályozását nem önmagáért való célnak tekinti, hanem olyan eszköznek, mely kiemelkedő szerepet játszik a társadalom különböző egyensúlyi folyamatainak (például a lakosság térségi elhelyezkedése) biztosításában.

A modern nemzetgazdaságok agrárpolitikája ezen elméletrendszerek mindegyikéből vesz át gondolatokat, és azokat különböző arányban ötvözi.

AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG SZEREPE A NEMZETGAZDASÁG DINAMIZÁLÁSÁBAN

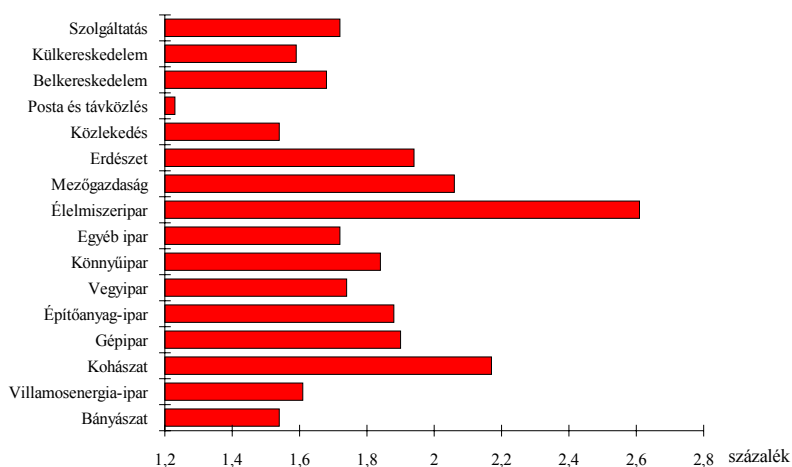
Az élelmiszer-gazdaság szerepét a nemzetgazdaság egészén belül különösen jól jellemezhetjük az ágazati kapcsolatok mérlegéből (ÁKM), amely a nemzetgazdaság egyes ágazatai közötti értékkapcsolatokat mutatja be mérlegegyenletek segítségével. Az ÁKM a nemzetgazdaság adott időszakra vonatkozó termelését és felhasználását egyidejűleg két vetületben szemlélteti. Egyrészt a kibocsátó ágazatok termelési értékének a felhasználók közötti eloszlását vizsgálja, másrészt pedig az ágazatok adott időszaki ráfordításait és jövedelmeit értelmezi oly módon, hogy azok között az egyes ágazatokból származó anyagok, szolgáltatások költségei elkülönítve szerepelnek. Az ÁKM alapján meghatározható az is, hogy adott ágazat egységnyi termelésnövekedése mekkora pótlólagos keresletet gerjeszt a gazdaság különböző termelői ágaiban. Más szóval az így meghatározott értékben az jut kifejezésre, hogy az ágazat egységnyi bruttó kibocsátása milyen mértékű multiplikatív hatást eredményez a gazdaság egészének szemszögéből.

Ha az ÁKM alapján vizsgáljuk a magyar élelmiszeripar helyét és nemzetgazdasági szerepét, akkor azt tapasztaljuk, hogy az élelmiszeripar bruttó kibocsátásának egységnyi növekedése a nemzetgazdaság egészében 2,61 egység keresletnövekedést indukál. (Lásd a 4. ábrát.)

A növekedés részben azzal magyarázható, hogy az élelmiszeripar igen sok szálon kötődik a nemzetgazdaság egyéb területeihez, mindenekelőtt a mezőgazdasághoz (ahol az egységnyi élelmiszeripari kibocsátásnövekedés 0,67 egységnyi mezőgazdasági kibocsátásnövekedést tesz szükségessé), továbbá az olyan háttérágazatokhoz, mint például a vegyipar, valamint a könnyűipar (ezen belül elsősorban a papíripar). Figyelemre méltó, hogy az élelmiszeripari output által indukált multiplikatív hatások jelentősebbek, mint a nemzetgazdaság bármely más szakágazatáé (a bányászatban például mindössze

1,54, a gépiparban 1,90, a könnyűiparban 1,84). Ebből az következik, hogy éppen nyitottságából adódóan az élelmiszeripari termelésnek kiemelkedően jelentős szerepe van, illetve lehet a nemzetgazdaság egészének dinamizálásában, mert minden élelmiszeripari termék iránti keresletnövekedés mértéke több mint két és félszeresével járul hozzá a gazdaság egészének dinamizálásához. Figyelemreméltó következtetésekre jutunk, ha a magyar élelmiszeripar megfelelő mutatóit a fejlett országokéival vetjük egybe. Ennek alapján megállapítható, hogy például Dániában hasonlóan jelentős az élelmiszeripar szerepe, hiszen az élelmiszeripari-termékek iránti egységnyi keresletnövekedés a nemzetgazdaság egészére vetítve 2,29 egységnyi bruttó output növekedést idéz elő. Hasonló figyelhető meg például Németországban és Hollandiában is. Ebből összefoglalóan az állapítható meg, hogy az élelmiszeripari befektetések, illetve az élelmiszeripar termelésének dinamikus növekedése kiemelkedően fontos szerepet játszhat a nemzetgazdaság egyensúlyi folyamatainak javításában, a kereslet növelésében. Az ÁKM-számítások a magyar nemzetgazdaság 1990. évi modelljén alapulnak. Azóta a helyzet jelentős mértékben megváltozott ugyan, de biztosra vehető, hogy az élelmiszeripar szerepe csak növekedett, mert ezen időszakban nőtt a termékek feldolgozottsági szintje, ami továbbnövelte az élelmiszeripar szükségleteit a többi szakágazattal szemben.

4. ábra. A magyar nemzetgazdaság halmazott ráfordítási együtthatói mátrixának oszlopösszegei

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (KSH). ÁKM-tábla, 1990.

Összefoglalóan az állapítható meg, hogy az élelmiszeripar továbbra is igen jelentős szerepet játszik a foglalkoztatásban, és ez azért különösen fontos, mert számos területen az élelmiszeripar maradt az egyetlen foglalkoztatási lehetőség. Különösen fennáll ez, ha tekintetbe vesszük, hogy azok az üzemek, melyeket a 60-as és 70-es években a vidéki ipartelepítés keretében helyeztek az ország viszonylag elmaradott térségeibe, az elsők között voltak kénytelenek bezárni vagy termelésüket jelentős mértékben csökkenteni.

A magyar mezőgazdasági modell – melynek legfőbb jellegetességei [5] szerint a sok lábbon álló (diverzifikált) nagyüzem, a nagyüzemekhez kapcsolódó árutermelő kisgazda-

ságok rendszere és a komplex (ellátó, szolgáltató és fejlesztő) szerepet betöltő termelési rendszerek voltak – nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő eredményeket ért el. A KSH 1988-ban végzett nemzetközi összehasonlítási¹ eredményei például azt igazolják, hogy a magyar mezőgazdaság a munkatermelékenység alapján 23 vizsgált európai ország közül 1969 és 1971 átlagában a 15. helyen volt, míg 1983 és 1985 között már a 12. helyet foglalta el, megelőzve többek között Olaszországot, Spanyolországot, Jugoszláviát, Görögországot és Portugáliát. Az egy hektár mezőgazdasági területen termelt, gabonaegységben kifejezett termék, a területi termelékenység alapján Magyarország mezőgazdasága a 80-as évtized középső harmadában 23 ország között a 7. helyen volt, maga mögé utasítva többek között Franciaországot, Ausztriát, az Egyesült Királyságot, Olaszországot. Az idézett kutatás során számos mutató egyidejű figyelembevételével többváltozós vizsgálatokat is végeztek, és ennek alapján azt állapították meg, hogy mind a főkomponens-analízissel, mind a több dimenziós skálázással végzett számítások szerint Magyarország mezőgazdasága a vizsgált 23 európai ország középmezőnyében helyezkedik el.

A látványos, nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő mezőgazdasági sikerek azonban már ekkor magukban hordozták a gyors visszaesés veszélyét. Ezek közül – a teljesség igénye nélkül – néhányat érdemes külön is kiemelnünk.

1. Az élelmiszer-gazdasági termelés műszaki–technológiai fejlődése egyenetlen volt, gyakran még ugyanazon géprendszerben vagy feldolgozóvonalon belül is egymástól eltérő színvonalú gépek és berendezések működtek. A helyzetet tovább rontotta, hogy ezt a súlyos aránytalanságokat magában hordozó fejlődést nem követte sem az input, sem az output szektorok korszerűsödése. A 60-as évek elejétől a KGST-ben kialakult gyártmányszakosodási rendszer keretében a korábban világszínvonalú termékeket is előállító magyar élelmiszeriparigép-gyártás jelentős mértékben visszaszorult, és a vállalatok a működésükhöz szükséges ipari eredetű csomagolóeszközöket, segédanyagokat, gépeket és berendezéseket számos esetben nem tudták beszerezni, gyakran előfordult, hogy az erőfőlényben lévő gyártók vagy forgalmazók versenyeztették a vevőiket és nem fordítva. A belkereskedelemből hosszú időn keresztül jelentős tőkét vontak ki, és a megyei szerveződésű nagykereskedelmi vállalatok működése nem adott módot a verseny élénkítésére.

2. Az élelmiszer-gazdaság fejlődését különösen nagy mértékben hátráltatta a vidéki infrastruktúra elmaradottsága.

3. A 80-as évtized elejétől tovább nyílt az agrárrolló. (Lásd az 1. táblát.) Már ekkor megfogalmazódott, hogy a mezőgazdaságban egyre kevesebb jövedelem képződik az agrárrolló nyílása következtében, és ezért a mezőgazdasági vállalatoknak mintegy kétharmada csupán az egyszerű újratermelésre képes, nem képződik kellő mennyiségű forrás a termelés műszaki–technológiai színvonalának javítására. [2] A tőkearányos eredeti jövedelem a 80-as évtizedben a mezőgazdaságban stagnált, az iparban és az építőiparban kismértékben nőtt, az élelmiszeriparban pedig már a 80-as évtized közepén negatív értékűvé vált. [10]

Az 1. táblából kitűnik, hogy az agrárrolló folyamatosan nyílt az elmúlt közel másfél évtizedben, mégis napjainkban a tíz évvel ezelőtti helyzet szinte nosztalgiát ébreszt. A

¹ Lásd: Rózsa Béla – Vita László – Németh Józsefné: A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban. *Statistikai Szemle*. 1986. évi 4. sz. 333–354. old.

80-as évek végétől kezdődően a mezőgazdasági termelői árak alig növekedtek, míg a mezőgazdaságban felhasznált iparcikkek árainak emelkedése közel azonos mértékű volt a nemzetgazdaság egészére számított inflációval.

1. tábla

Az agrárrolló Magyarországon

Év	Termeléshez felhasznált iparcikkek	Termelői felvásárlási árak	Agrárrolló
	árindexe (1980. év = 100,0)		
1981	107,4	107,0	100,3
1982	111,9	106,7	104,8
1983	118,1	110,9	106,5
1984	127,5	117,7	108,3
1985	132,0	120,4	109,6
1986	134,7	124,9	107,8
1987	139,1	131,0	106,1
1988	149,8	135,8	110,3
1989	176,6	161,7	109,2
1990	257,0	207,8	123,6
1991	340,2	205,9	165,2
1992	367,9	223,6	164,5
1993	441,5	265,2	166,4
1994	524,8	322,0	162,9
1995	648,5	373,1	175,5
1996	912,6	479,0	190,5

Forrás: A mezőgazdasági statisztikai évkönyv különböző évfolyamai.

A teljesség kedvéért a táblában feltüntetjük a kilencvenes évek elejére-közepére a KSH által számított agrárrollót is, ez azonban a gyakorlatban a tényleges input-output ráfordítási és bevételi viszonyokról kevés információt tartalmaz, mert a gazdálkodók úgy kísérlék meg helyzetüket stabilizálni, hogy a lehető legkevesebb iparcikket használják fel. Így például míg 1980-ban az egy hektárra jutó műtrágya-felhasználás 211 kilogramm volt, addig 1996-ban csak 44 kilogramm. A mezőgazdasági termelést szolgáló beruházások is jelentős mértékben csökkentek. Ez azt is jelenti, hogy a jelenlegi mezőgazdasági termelés döntően arra a műszaki–technológiai háttérre épül, amely a 70-es, 80-as évtizedben jött létre, és amelynek elavulása azzal a veszéllyel jár, hogy a mezőgazdaság rövid időn belül nemhogy bővített, de egyszerű újratemelésre sem lesz képes.

4. A mezőgazdasági termelés mennyiségi mutatóinak idősoros és keresztmetszeti elemzése olykor azért is félrevezető lehet, mert a termésátlagok és a termésmennyiségek nem jelzik a minőségi különbségeket. A minőségben sok esetben nem ment végbe kielégítő fejlődés. Gyakran idézett példa, hogy a hazai termelők a nem megfelelő fajta és takarmányhasználat miatt lényegesen gyengébb minőségű sertéseket állítottak elő, mint a nyugat-európai országok állattenyésztése.

5. A magyar élelmiszer-gazdaság egészének hatékonyságát jelentős mértékben lerontotta a logisztikai rendszer fejletlensége. A termékek minősége szempontjából több eset-

ben olyan jelentős az elmaradás a fejlett országok színvonalától, hogy már nem is összehasonlíthatók az adatok. Ennek szemléletes példája az almatermesztés. A fejlett országokban étkezési almának azt a gyümölcsöt tekintik, mely hűtőtárolást követően válogatás, csomagolás után jut el a fogyasztóhoz, általában novembertől áprilisig. Ehhez korszerű, ún. szabályozott légterű tárolók szükségesek. Az alma valamennyi fejlett országban mikroprocesszorral vezérelt nagyteljesítményű válogató, osztályozó gépeken lesz áruvá, és ott a korszerű, ún. szabályozott légterű hűtőtárolók kapacitása a megtermelt téli alma 70–80 százalékának tárolására alkalmasak. Ezzel szemben Magyarországon az elmúlt húsz évben gyakorlatilag nem épültek hűtőtárolók.

6. A rendszerváltást megelőző időszak talán legfőbb hiányossága azonban mégis az volt, hogy az élelmiszer-gazdaság sok esetben elszakadt a piactól, és a piacon végbemennő folyamatokról sokszor csak áttételesen szerzett információt, ha egyáltalán szerzett. Jól mutatja ezt, hogy több olyan vállalatnál, melyek kifejezetten exportorientált tevékenységet végeztek, egyetlen szakember nem volt, aki legalább alapfokon beszélt volna valamilyen idegen nyelvet és ebből következően a vállalatok reagálása a piaci változásokra gyakran több évet vett igénybe. Ennek szemléletes példája, hogy volt olyan konzervgyár, amely a KGST-értékesítés összeomlását követően még egy évig változatlan mennyiségben és minőségben termelt, de ezúttal már csupán a gyorsan megtelő raktárak számára.

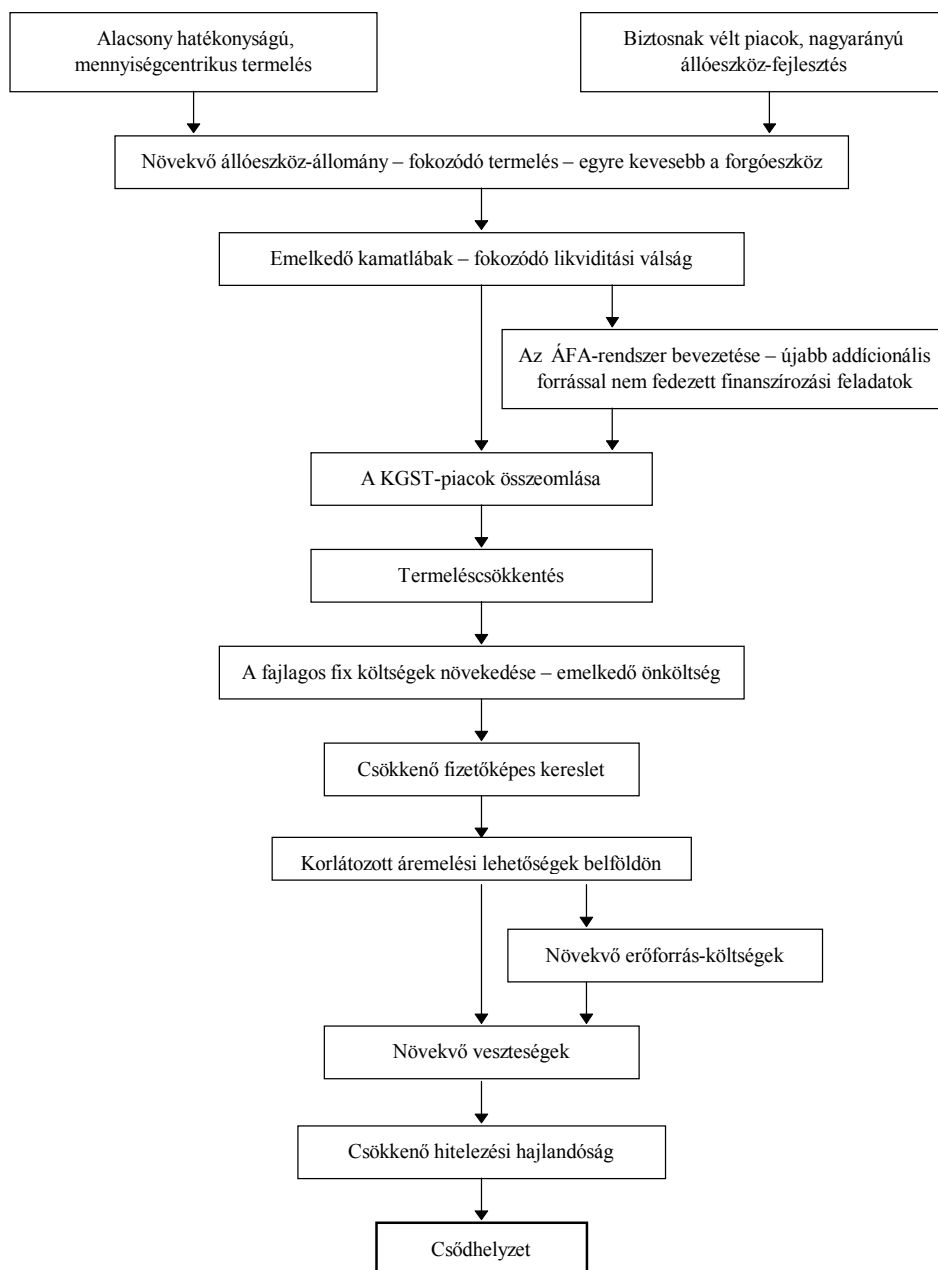
A 80-as évek második harmadától bekövetkező változássorozat felkészületlenül érte a mezőgazdasági termékek legfőbb felvásárlóját, az élelmiszeripart. Az egymáshoz kapcsolódó, hatásukban egymást erősítő folyamatok eredőjeként számos élelmiszeripari vállalat csőd- vagy csődközeli helyzetbe került és ez önmagában elég lett volna a mezőgazdasági termékeket előállító szféra súlyos nehézségeinek előidézéséhez. *Benet Iván* idézett tanulmánya többször von párhuzamot a nagy gazdasági válság és napjaink helyzete között. Cél szerű e helyütt is rámutatnunk: a történelem megismételte önmagát. Átfogó művében *Gunst Péter* [6] részletesen igazolta, hogy az 1929–1933-as gazdasági válság hatásai azért voltak különösen jelentősek a mezőgazdaságban, mert a világpiacon árszínvonal erőteljesen csökkent, ugyanakkor a belföldi kereslet részben a nagyfokú önellátás, részben pedig az alacsony vásárlóerő miatt nem nyújtott elegendő lehetőséget a termékek belföldi piaci értékesítésére. Évtizedünkben a helyzet azért is kedvezőtlenebb, mint akkor, mert a fogyasztás nemcsak a reáljövedelmek csökkenése miatt esik vissza, hanem azért is, mert az állami ellenőrzés hiányosságaiból adódóan továbbra is jelentős az illegális termékforgalom.

Óvatos becslések szerint a Magyarországon elfogyasztott bornak mintegy harmada úgy jut el a fogyasztókhoz, hogy az előállító nem fizet adót. A legelemibb higiéniai és környezetvédelmi előírások be nem tartásával, társadalombiztosítást és adót nem fizető alkalmi munkások foglalkoztatásával megközelítően 25 ezer tonna csirkét dolgoznak fel évente és ez körülbelül három jelentős baromfiipari vállalat termelésével egyenlő. [9] Az illegális baromfitermelés megközelíti a legális baromfihús-előállítás 15 százalékát.

Jelentős az illegális vágóhidak működése, de több százra tehető azoknak a kis húsipari üzemeknek a száma is, melyek csupán a minimális élelmiszer-higiéniai és környezetvédelmi követelményeket elégítik ki. Az iparpolitika hiányát mutatja, hogy ezek egy része a 90-es évtized elején tetemes állami támogatással létesült, mert az akkori kormányzat így kísérelte meg a verseny élénkítését egy olyan szektorban, ahol a fejlett országok mindegyikében nagyon erőteljes koncentráció tanúi lehetünk. A jövedéki cikkek piacán ugyancsak jelentős illegális termékforgalmat figyelhetünk meg.

Az élelmiszeripari vállalatok válságának főbb összetevőit az alábbi sémában foglaljuk össze.

Az élelmiszeripari vállalatok válságának kialakulása

Összefoglalóan megállapítható, hogy az elmúlt években bekövetkezett termeléseszkökenés és a kialakult válsághelyzet létrejöttében kétségtelenül jelentős szerepe volt és van az agrárpolitika úttévesztésének, de emellett jelentős szerepe volt az ipar-, a pénzügy-, és a kereskedelempolitika hiányosságainak is. Az agrárpolitika – mint cseppben a tenger – tükrözi a gazdaságpolitika számos átgondolatlan lépését és azok tovagyűrűző hatásait.

A diagnózistól a terápiáig

Napjainkban a nemzetközi gazdasági integrációk szerepe soha nem látott mértékben kerül előtérbe. A megváltozott gazdasági és politikai feltételek közepette csakis olyan mezőgazdasági és élelmiszeripari fejlesztési stratégia lehet hosszú távon sikeres, mely messzemenően figyelembe veszi a nemzetközi környezetben végbemenő változásokat. Érdekes szem előtt tartanunk, hogy például az a francia mezőgazdaság, mely az Európai Unió agrártermelésének, mintegy negyedét adja és a világ egyik legnagyobb agrár exportőre ma már kénytelen alkalmazkodni az Európai Unió agrárszabályozásához, és a francia szakértők többsége úgy ítéli meg, hogy a 90-es évek közepén már nem beszélhetünk önálló francia agrárpolitikáról. [8] Ilyen körülmények között a magyar agrárgazdaság fejlődési esélyeinek, lehetőségeinek vizsgálatához sokoldalúan célszerű elemeznünk az Európai Unióban végbemenő fejlődési tendenciákat. Ezek közül kiemelendő a mezőgazdaságban tapasztalható igen erőteljes koncentrációs folyamat.

Az Európai Unió közös agrárpolitikájának egyik sarkköve volt a mezőgazdasági népesség megtartása, és ennek érdekében megkülönböztetetten támogatták a kis- és középüzemeket, közgazdasági és jogi eszközökkel is korlátozva a koncentráció folyamatát. A 80-as évek második felétől az európai egységesülés folyamata mindinkább előtérbe állítja a hatékonyság követelményét a mezőgazdasági üzemekkel szemben, ez azonban felveti annak szükségességét, hogy nagyobb, a gazdaságosság és a specializáció adta versenyelőnyöket fokozottabban kihasználó mezőgazdasági üzemek jöjjenek létre. Számos elemzés arra a következtetésre jut, hogy nem igazolható az a széles körben elterjedt feltevés, mely szerint a mezőgazdasági kis- és középüzemek tevékenysége automatikusan jobban illeszkedik a környezethez és kisebb környezeti terhelést okozna, mint a nagyüzemeké. Ez egyrészt azért van így, mert a kisebb méretű mezőgazdasági üzemek a hozamok maximalizálására törekedve a különböző erőforrásokat gyakran olyan intenzitással használják fel, melyek számottevő környezeti károsodást okozhatnak. Az állattenyésztő nagyüzemekben is egyszerűbb a megfelelő állat-egészségügyi rendszabályok betartása, mint a kisüzemekben. Az agrárpolitika változását jól mutatja, hogy erősebb támogatásban részesülnek azok az üzemek, melyek képesek a megfelelő méret elérésére.

Ez a folyamat várhatóan felgyorsul a következő években, mert a még aktív farmerek többsége már elmúlt 50 éves, és minél korábbi nyugdíjazásukat az Európai Unió számos kedvezményrel igyekszik támogatni. Fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy az ezredfordulót követő években a farmer már nem egyszerűen és nem is elsősorban mezőgazdasági munkás lesz, hanem jól képzett agrárvállalkozó. A fejlődés dinamizmusát mutatja, hogy 1975-ben a francia farmereknek mindössze 3 százaléka rendelkezett valamilyen mezőgazdasági képzettséggel, a fiatal, 35 éves kor alatti farmerek mintegy harmada már 1979-ben is középfokú végzettségű volt, napjainkban pedig arányuk megközelíti az 50 százalékot. Az Európai Unió támogatási rendszerében számos agrártámogatáshoz csakis kö-

zép- vagy felsőfokú mezőgazdasági végzettséggel rendelkező szakemberek juthatnak. A nyugat-európai fejlődés tendenciái azt jelzik, hogy a legalább közepes méretű, felkészült agrárszakemberek által vezetett mezőgazdasági üzemeké a jövő Magyarországon is.

2. tábla

A birtokszerkezet a fejlett európai országokban, 1994

Ország	-5	6-20	21-50	51-100	101-	A farmok átlagos mérete (hektár)
Belgium	35,22	33,77	23,88	5,94	1,19	16,4
Dánia	2,57	39,02	36,18	16,40	5,83	37,1
Németország	31,62	34,14	23,40	8,14	2,71	28,1
Görögország	75,77	21,39	2,44	0,32	0,07	4,3
Spanyolország	58,14	26,88	8,30	3,56	3,11	17,9
Franciaország	27,57	22,68	25,60	16,51	7,63	35,1
Írország	10,36	42,12	35,66	9,54	2,32	26,8
Olaszország	72,66	23,34	1,83	1,41	0,76	5,9
Luxemburg	25,71	17,14	22,86	28,57	5,71	37,4
Hollandia	34,06	34,89	25,38	4,92	0,75	16,8
Ausztria	44,72	18,99	28,10	5,25	2,94	12,9
Portugália	78,20	16,91	2,97	0,84	1,08	8,1
Finnország	34,03	44,19	18,92	2,50	0,36	14
Svédország	20,41	38,66	25,13	11,50	4,31	36,7
Nagy-Britannia	15,24	27,76	24,19	16,92	15,89	67,3
Norvégia	30,89	53,66	14,09	1,24	0,11	12,5
Svájc	31,45	53,62	14,18	0,64	0,11	11,4

Forrás: Agriculture in EU. EUROSTAT. 1996.

Az agrárvállalkozások közötti kapcsolatokat elemezve, kitűnik a termelők tulajdonában lévő értékesítő, illetve feldolgozó szövetkezetek növekvő jelentősége. A fejlett országok jelentős részében egyre nagyobb szerepet kapnak a különböző együttműködések.

3. tábla

A szövetkezeteken keresztül értékesített termékek aránya (százalék) az Európai Unió egyes országaiban, 1994

Ország	Sertés	Szarvas- marha	Baromfi	Tojás	Tej	Cukor	Gabona- félék	Gyümölcs	Zöldség
Belgium	15	1			65		25-30	65	72
Dánia	95	59	0	59	92	0	48	90	90
Németország	23	25			56			30	60
Görögország	3	2	20	3	20	0		51	12
Spanyolország	5	6	8	18	16	20		32	15
Franciaország	80	30	30	25	50	16		45	35
Írország	55	9	20	0	98	0		14	8
Olaszország	10	13	0	8	33	0		40	13
Luxemburg	35	25			81			10	
Hollandia	25	16	21	17	82	63		78	70
Nagy-Britannia	20	5,1	0,2	18	4	0,4		31	19

A termelők értékesítő szervezetjeinek munkáját számos esetben közvetlen európai uniós támogatás is segíti. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar mezőgazdaság modernizációja és a szervezeteket támogató agrárpolitika gyakorlati megvalósítása nem ellentéte, hanem feltétele egymásnak.

A fejlett országok élelmiszeriparának egyes szakágazataikban a vállalati méretek különbözők, ebből adódóan eltér egymástól a vállalati koncentráció foka is. A különbségek jól megfigyelhetők az egyes országok szakágazati struktúrájának vizsgálatakor. A keresztmetszeti elemzések alapján azonban a vállalati méretek gyors ütemű fejlődése figyelhető meg azokon a területeken, ahol

- a gyártás tömegszerű (például cukoripar),
- mód nyílik a gyártási folyamatok gépesítésére és automatizálására (például biotechnológiai ipar),
- különösen nagy szükség van a piachelyettesítési eljárások intenzív alkalmazására (például édesipar, üdítőital-gyártás).

Az EU élelmiszeriparát vizsgálva kétpólusú élelmiszeripar képe rajzolódik ki, az egyik oldalon a multinacionális óriásvállalatok állnak globális stratégiájukkal. Az óriásvállalatok térhódítását az Európai Unió kialakulása jelentős mértékben felgyorsítja a vállalati egyesülések révén, mert a korábban nemzeti léptékű élelmiszeripari vállalatok egyre gyakrabban kénytelenek felismerni, hogy méretük növelése elemi feltétele versenyképességük biztosításának.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan a másik oldalon, ahol ezt a piaci vagy foglalkoztatási megfontolások indokolják, a kis- és közepméretű élelmiszeripari vállalkozások fejlesztésének is tanúi lehetünk. A párhuzamos folyamatok arra hívják fel a figyelmet, hogy az élelmiszeriparral kapcsolatos kormányzati strukturapolitikában szakágazatonként differenciált mértékben kell érvényesülniük a gazdaságos méret és a vállalkozásélénkítés szempontjainak.

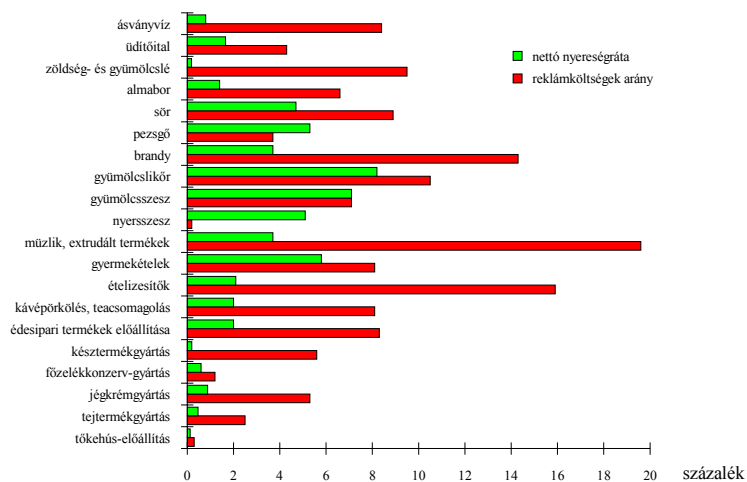
A fizetőképes kereslettel rendelkező nyugat-európai, észak-amerikai és távol-keleti élelmiszerpiacok telítődtek, az egykori KGST-országokban és a magyar élelmiszer-gazdaság hagyományos közel-keleti piacain egyre élesebb verseny bontakozik ki. Így hosszabb távon azok a vállalkozások lehetnek sikeresek, amelyek képesek differenciált stratégiát kialakítani az egyes részpiacokon és figyelembe veszik, hogy elsősorban a megkülönböztetett, azaz a sajátos, az egyedi, a versenytársaktól elkülönült, valamint ehhez kapcsolódóan a tudatosan kialakított termék- és termelői képen alapuló versenystratégia lehet sikeres. Jól igazolja ezt a francia élelmiszeripar példája. A 5. ábrán jól látható, hogy a magasabb feldolgozottsági fokú, a termékdifferenciálásra szélesebb teret adó termékek esetén nagyobb ugyan a fajlagos reklámkiadás-igény, de ez magasabb nyereségrátával is párosul.

Mindezekből következik, hogy a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar versenyképességének növelésében alapvető szerepet kell játszania a kutatási és fejlesztési háttérnek. Napjainkra azonban az agrárkutató intézmények többsége a túlélésért küzd. Ilyen körülmények között törvényszerű, hogy nő lemaradásunk a fejlett országokhoz képest. Éppen azokon a területeken veszítjük el pozícióinkat, ahol lehetőség nyílna nemcsak a nagyobb hozzáadottérték-tartalmú fizikai munkát, hanem a tudást is exportálni.

A bemutatott összefüggések mind nagyobb mértékben előtérbe állítják a marketingmunka jelentőségét és szerepét. A multinacionális óriásvállalatokon kívül egyetlen vál-

lalkozás sem lehet önmagában képes a sikeres piacbefolyásoláshoz szükséges erőforrások mozgósítására, ezért különösen nagy fontosságúvá válik az egyes termelők, illetve feldolgozók piaci erőfeszítéseit koordináló, a piacra jutást költségvetési eszközökkel is támogató, ún. közösségi (kollektív) marketing szerepe.

5. ábra. A reklámköltségek árbevételhez viszonyított aránya és a nettó nyereségráta a francia élelmiszeripar néhány szakágazatában

Forrás: EU Food Industrial Competitiveness Project.

Az 4. táblából a húsipar példáján a KSH adatai alapján látható, milyen jelentősen eltért a termelési és a kereskedelmi fázis árindexeinek változása.

4. tábla

A húsvetikum néhány jellemző árindexe Magyarországon

Év	A kukorica	A sertés-felvásárlás	A húsipar termelői	A húsipari termékek fogyasztói
	árindexe			
1980	100	100	100	100
1985	132	117	110	136
1990	212	212	174	255
1991	218	196	172	285
1992	291	244	203	366
1993	409	273	235	533
1994	408	358	267	625
1995	412	389	315	675

Az elmúlt években az árdiszparitás még inkább jelentőssé vált a kereskedelmi tőke mind nagyobb mértékű koncentrációjából következően, és ezért célszerű lenne támogatni az olyan integrációs formákat, melyek lehetővé teszik, hogy a vertikumban képződött

jövedelemnek növekvő hányada szolgálja a mezőgazdasági és élelmiszeripari termék előállítási színvonalának javítását.

JAVASLATOK A GAZDASÁGPOLITIKA KIALAKÍTÁSÁHOZ

Az élelmiszer-gazdaság fejlesztése elképzelhetetlen a gazdaságpolitika eszköztárszereinek átgondolt alkalmazása nélkül. Ezek részben horizontális, azaz a nemzetgazdaság valamennyi területét egyformán érintő eszközök alkalmazását, részben az egyes szektorok jellemzőit tükröző fejlesztési eszközöket foglalják magukba. E „szektorspecifikus” eszköztárszere főbb javasolt összetevőit nemzetgazdasági célonként így összegezhetjük.

A SZÉKTOR ERŐFORRÁSAI ÉS KIHASZNÁLTÁSÁGUK FEJLESZTÉSE

A természeti erőforrások hatékonyabb kiaknázása:

- termelési infrastruktúra támogatása (például öntözés),
- az agroökológiai potenciál optimális kiaknázására irányuló, ún. tájtermesztést megalapozó, integrált térszervezési rendszer kialakítása,
- a mezőgazdasági termelés műszaki–technológiai színvonalának fejlesztését, a termék-előállítás biológiai alapjainak korszerűsítését szolgáló támogatási rendszer,
- a hazai agroökológiai adottságokat kiaknázó eredetvédelmi rendszer, termőhelyre alapozott imázsépítés,
- szigorúbb környezetvédelmi előírások és következetesebb alkalmazásuk,
- a termelés közgazdasági feltételeinek stabilizálása.

Az emberi erőforrások jobb kiaknázása és fejlesztése:

- szaktanácsadási–képzési–továbbképzési rendszer fejlesztése,
- a közép- és felsőfokú szakemberképzés fejlesztése, az oktatásra rendelkezésre álló erőforrások ésszerűbb felhasználása, olyan továbbképzési rendszer kiépítése, mely a speciális munkaerő–piaci igényekhez rugalmasan alkalmazkodva képes átfogni a szakmai életút egészét.

A termelés műszaki–technológiai kultúrájának, hagyományainak kiaknázása:

- a kutatásra és fejlesztésre rendelkezésre álló emberi–tárgyi erőforrások átcsoportosítása, jobb hasznosítása.

A know-how fejlesztése:

- a fajtahasználattal kapcsolatos szerzői jogi oltalom kérdéseinek rendezése,
- a „horizontális”, a gazdasági szereplők széles körét érintő vállalkozásbarát pénzügyi környezet kialakítása.

Vállalati pénzügyi források bővítése:

- a tőkepiaci intézmények (például tőzsde, közraktározás) fejlesztése,
- a különböző csatornákon keresztül megvalósuló állami elvonások arányának csökkentése.

A BELFÖLDI PIAC ÉPÍTÉSE

Az illegális piaci értékesítés arányának csökkentése:

- a fekete gazdaság elleni harc eszközeinek rendszerszemléletű kimunkálása és átgondolt alkalmazása.

Versenyelőnyök és piacvédelem egyidejű érvényesítése az importszabályozás során:

- WTO-konform „mélységben tagolt” piacvédelmi rendszer.

Aggregált élelmiszerkereslet növelése:

- az adórendszer módosítása a családméret figyelembevételével, többletkereslet generálása a (több) gyermekes családok kiemelt támogatásával.

A fogyasztók táplálkozási ismereteinek növelése:

- nemzeti ételmezéspolitikai és akcióprogram kialakítása, megvalósítása az érintett tárcák részvételével.

MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERIPARI STRUKTÚRAPOLITIKA

Európai összehasonlításban is versenyképességet biztosító agrárstruktúra létrehozása:

- az üzemgazdasági szempontból kellő hatékonyság elérését lehetővé tevő méretű vállalkozások létrejöttének támogatása.

A mezőgazdasági termelők horizontális integrációjának erősítése:

- beszerzési és értékesítési szövetkezetek támogatása.

Tulajdonviszonyok rendezése:

- privatizáció befejezése,
- vagyonekezelő holdingok kialakítása.

Kisvállalkozások szelektív fejlesztése:

- szaktanácsadás, képzés, inkubátorházak, ipari parkok, beruházási támogatás.

Erőfölényes helyzetek kialakulásának megelőzése:

- körültekintő importliberalizálás, hatékony fúziókontroll és kartellszabályozás.

KAPCSOLÓDÓ ÉS KIEGÉSZÍTŐ NEMZETGAZDASÁGI TERÜLETEK

Logisztikai infrastruktúra kiemelt fejlesztése:

- úthálózat korszerűsítése és bővítése, repülőterek fejlesztése.

Exportbővítés támogatása:

- gazdaságdiplomáciai erőfeszítések, közösségi marketingtevékenység támogatása, termőhely- és termékimázs fejlesztése.

Idegenforgalom fejlesztése:

- a falusi–tanyai vendéglátás kiemelt támogatása,
- az idegenforgalmi képzés kiterjedt bővítése.

A mezőgazdasági termékek döntő hányada ipari feldolgozást követően jut el a fogyasztókhoz, ezért csakis olyan agrárpolitika lehet sikeres, mely az élelmiszer-gazdaságot összetettségében, komplexitásában vizsgálja. Az élelmiszeripar versenyképességének növelése a jelenleginél átgondoltabb gazdaságpolitikai lépések sorozatát követeli meg. Különösen fontos szem előtt tartanunk, hogy a fejlett országok versenyképes élelmiszer-termelését is a belföldi piac meghatározó szerepe jellemzi. A belföldi értékesítés kiegyensúlyozottsága és biztonsága nélkül nem beszélhetünk külpiacon versenyképességről sem. A fizetőképes kereslet erőteljes visszaesése részben makrogazdasági összefüggésekkel értelmezhető törvényszerű folyamat volt, de szerepet játszott ebben a kereskedelem- és iparpolitika nem kellő átgondoltsága is.

IRODALOM

[1] *Breimyer, H.F.*: Farm Policy: 13 Essays. Iowa State Univ. Press. 6 old.

[2] *Csete László*: Árak és költségek a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. 1987. 210 old.

- [3] EU Merer Control Commission. Data report. Broussel. 1997. 158 old.
- [4] EUROSTAT. Agriculture in EU. Broussel. 1996. 210 old.
- [5] Kendőzetlenül a mezőgazdaságról. *Statisztikai Szemle*. 1995. évi 11. sz. 921–940. old.
- [6] *Gunst Péter*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon, 1920–1938. Akadémiai K. Budapest. 1970. 449 old.
- [7] *Knutson, R. D. – Penn, J. B. – Boehm, W.T.*: Agricultural and Food Policy. Prentice-Hall. 1983. 12–15. old.
- [8] *Lueschne, L.S.*: French Agriculture: *Trends and Policies Agribusiness*. 1995. évi 11. sz. 447–462. old
- [9] *Orbáné Nagy Mária*: A baromfiipar versenyképességét motiváló tényezők. Műhelytanulmány „Versenyben a világgal- versenyképesség az iparágak szintjén” kutatási program. Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszék. Budapest. 1996. 81 old.
- [10] *Szollár György*: Az élelmiszer-gazdaság költségvetési kapcsolatai, 1980–1986. Agrárgazdasági Kutató Intézet. (Kézirat.)
- [11] *Török Ádám*: Piacműködés és piacvédelem. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. Pécs. 1996. 220 old.
- [12] Word Bank. Stars 2.0 számítógépes adatrendszer. 1996.

TÁRGYSZÓ: Élelmiszer-gazdaság.

SUMMARY

The crisis of Hungarian agriculture can be explained besides the mistakes of agricultural policy, by many other factors beyond agriculture. Thus therapy can not be limited solely to the modification of agricultural policy, but a complex approach, taking into account food production and trade, is needed, making use, in a wide sphere, of the applicable means of various fields of economic policy, primarily that of industrial, competition and trade policy. Within this specific importance is attached to the use of those possibilities and means which might better promote the refluence of the income generated in food production into agriculture and food industry.